

TOTALITNÝ VODCA A VODCOVSKÝ PRINCÍP

Martin Bulla

Resumé

Totalitarismus, Diktatur, oder andere autoritative Regierungsformen sind immer Themen, die auch heute immer noch aktuell sind. Zu den bekanntesten Totalitarismus-Theoretikern gehört bestimmt Hannah Arendt mit ihrem Werk *The origins of the totalitarianism*. Dieser Ansatz beschäftigt sich vor allem mit zwei totalitären Regimes – dem nazistischen Hitlers und dem kommunistischen Stalins.

Úvod

Totalitarizmus, diktatúra, či autoritatívne formy vlády sú témami, ktoré sú aktuálne neustále. Štáty, resp. spoločenstvá, ktoré sa vyznačovali takouto formou vlády a organizácie fungovania, existovali od počiatku, kedy sa ľudia začali organizovať v rámci komunit, v ktorých žili a v priebehu celej histórie až dodnes sa vždy vyskytovali minimálne tendencie a snahy k dosiahnutiu totalitnej vlády a bohužiaľ často krát boli tieto snahy úspešne realizované a dovedené až k neuveriteľným podobám.

K prvým a najvýznamnejším politickým filozofom, ktorí sa začali bližšie zaoberať práve problémom totalitných a autoritatívnych foriem vlád, patrí Hannah Arendt. Jej dielo *Pôvod totalitarizmu* patrí k prvým lastovičkám pokusov o hlbšiu a systematickejšiu analýzu totalitarizmu a dodnes je bohatým zdrojom rôznych úvah, polemík a samozrejme aj kritiky. Arendtová odlišuje totalitarizmus od iných autoritatívnych foriem vlád a medzi totalitné vlády zaraďuje predovšetkým Hitlerov nacistický režim v Nemecku a Stalinov komunistický režim v Rusku. V tejto práci sa teda budem venovať predovšetkým týmto dvom režimom a vychádzať budem najmä z Hannah Arendtovej a z diela Viktora Knappa *Problém nacistické právni filosofie*.

Totalitný vodca a vodcovský princíp

Ak by sme analyzovali jednotlivé formy štátu a formy vlády v rôznych krajinách a v komplexnom historickom priereze, našli by sme obrovské množstvo konkrétnych prípadov, kedy moc v štáte je v rukách jednej osoby, či malej skupiny osôb, ktorá sa usiluje realizovať svoje predstavy bez ohľadu na mienku a postoje ostatných a v snahe potlačiť každý náznak iného názoru, či nebudaj odporu, neváha použiť akékoľvek metódy, pričom zásahy ozbrojených zložiek, vyznačujúcich sa mimoriadnou krutosťou sú na dennom poriadku.

Každá z takýchto či podobných foriem vlády je do značnej miery špecifická a osobitná, ale okrem už spomenutých existuje mnoho ďalších charakteristík, ktoré sú spoločné pre niektoré konkrétne prípady takýchto foriem vlády, a ktoré nám umožňujú v teoretickej rovine rozlišovať rôzne druhy a typy takýchto foriem vlády.

Tomu, že jednotlivé mutácie foriem vlády, vyznačujúcich sa uvedenými charakteristikami sa od seba odlišujú, nasvedčuje aj fakt, že existuje viacero rôznych termínov, ktoré sa používajú na ich označenie. Sú to napríklad pojmy ako despocia, autoritatívny systém vlády, diktatúra, tyrania, totalitná vláda a pod.. Problémom však je, že nie je celkom jasné, čo presne, ktorý z týchto pojmov označuje a čím sa líši od iných. Často krát bývajú tieto pojmy aj v odbornej literatúre používané ako synonymá a ani výkladové slovníky väčšinou pri definovaní týchto hesiel neuvádzajú a nezvýrazňujú nejaké zásadné odlišnosti. Avšak v zásade platí aspoň to, že pojem despocia sa zvykne priradovať k starovekým orientálnym monarchiám, tyraniami sa nazývajú isté typy (resp. štádiá)

gréckych antických mestských štátov a ako diktatúry sa väčšinou označujú moderné republiky s vládou „vojenskej junty“. Najčastejšie nejasnosti a zamieňanie sa však vyskytuje pri pojmoch totalitná vláda, autoritatívny režim, či diktatúra.

Vniesť viac svetla do tejto oblasti sa v diele *Pôvod totalitarizmu* odhodlala Hannah Arendtová. Arendtová považuje za jednu z kľúčových charakteristík totalitarizmu, ktorá ho odlišuje od iných autoritatívnych vládných foriem, práve totalitného vodcu – jeho postavenie, možnosti jeho pôsobenia, jeho silu, spôsob, akým sa dostáva k moci, či ustanovovanie jeho nástupcu... Preto sa budem venovať práve tomuto aspektu totalitarizmu – totalitnému vodcovi.

Totalitného vodcu však nie je možné skúmať oddelene od samotného totalitného hnutia, na čele ktorého vodca stojí. Pretože vodca je s hnutím neoddeliteľne spojený a práve prostredníctvom „svojho“ hnutia sa dostáva aj na čelo štátu, kde potom realizuje svoju totálnu, či totalitnú moc. Preto je najprv potrebné sa stručne zmieniť o totalitnom hnutí, resp. strane.

Totalitné hnutia sa vyznačujú špecifickou podobou a špecifickou vnútornou organizáciou. Podľa Viktora Knappa nemecké nacionálno - socialistické hnutie (NSDAP) nikdy nebolo politickou stranou v pravom slova zmysle, len dočasne vzalo na seba túto podobu, aby sa mohlo legálnou cestou dostať k moci. Po tom, čo je tento cieľ – teda uchopenie moci – úspešne uskutočnený, dochádza postupne k zmazávaniu hraníc medzi štátom a stranou, čoho najlepším dôkazom je nemecký nacistický zákon z 1. decembra 1933 o jednote strany a štátu (Gesetz zur Sicherung der Einheit von Partei und Staat), na základe ktorého strana bola postavená na roveň štátu a stala sa stelesnením nemeckého ľudu („die staatstragende Verkörperung des deutschen Volkes“).

Totalitnému hnutiu prináleží politické vedenie národa, je nositeľom politickej vôle, ktorá určuje cestu, ktorou sa má krajina uberať a štát je len organizáciou, ktorá slúži k realizácii tejto politickej vôle.

Vzťah totalitnej strany a štátu najvýstižnejšie vyjadruje Viktor Knapp slovami: „... jest stát a strana janusovskou dvojí tváří téže bytosti, národního společenství. Zatím co stát je formou, kterou národní společenství resp. jeho Volksggeist projevuje svou vůli právní a tudíž jeho právním řádem, jest strana formou, jíž národní společenství projevuje svou vůli politickou a tudíž jeho – možno – li tak říci – řádem politickým.“¹

Samotný vodca stojí na čele hnutia a v jeho centre, ako zdroj jeho sily, hybného momentu, ako najvyšší a hlavný predstaviteľ hnutia, ktorý sám určuje jeho politiku a má hlavné, konečné a mnohokrát aj jediné slovo nielen v kľúčových otázkach.

Zaujímavé je, že vodca podľa Hannah Arendtovej za svoj vzostup k vodcovstvu nevdáči ani tak svojim demagogickým či byrokraticko – organizačným kvalitám, ale skôr vrcholnej schopnosti zvládať vnútrostranícke boje o moc. To sa týka nielen spôsobu, akým sa vodca dostáva na čelo hnutia, ale predovšetkým ide o „umenie“, ktoré používa na to, aby sa vo svojej najvyššej straníckej funkcii aj dlhodobo udržal a aby čelil prípadným pokusom o jeho odstavenie, či obmedzenie jeho vplyvu. Podľa Arendtovej sa totalitný vodca odlišuje od iných typov diktátorov práve tým, že skoro nikdy nevíťazí prostým použitím násilia. Dokazuje to prípad Hitlera aj Stalina: Adolf Hitler na zaistenie svojej vodcovskej pozície nepotreboval ani SA ani SS, ba naopak, hlava SA Röhm a človek, ktorý mohol počítať s ich lojalitou, bol jedným s Hitlerových vnútrostraníckych nepriateľov. Rovnako Stalin zvíťazil nad Trockým, hoci ten bol nielen obľúbenejší a vplyvnejší medzi masami, ale mal v rukách aj najväčší mocenský potenciál vtedajšieho Ruska – Červenú armádu – ktorú vybudoval a na čele ktorej stál sedem rokov. Okrem toho práve Trockij a nie Stalin bol najschopnejším organizátorom a byrokratom Ruskej revolúcie.

Na druhej strane však tromfmi v rukách Hitlera aj Stalina bolo to, že obaja boli majstrami detailu a v počiatkoch svojej politickej kariéry sa obaja venovali takmer výhradne

¹ Knapp, V.: Problém nacistické právní filosofie. Praha 1947 (2002), str. 122

personálnym, resp. kádrovým otázkam, takže po niekoľkých rokoch bol sotva v nejakej významnejšej pozícii niekto, kto by im nevďačil za svoje postavenie.

Stať sa vodcom ale skutočne nie je jednoduché predovšetkým z toho dôvodu, že podľa Messerschmidta² sa človek vodcom nestáva vzdelaním alebo nadobudnutými vedomosťami a skúsenosťami, ale vodcovský charakter závisí na prirodzenom nadaní. A teda vodcom sa človek nestáva, tým sa rodí. K typickým vlastnostiam, ktorými by mal vodca dedične disponovať na základe genetických vlôh, Messerschmidt zaraďuje predovšetkým vlastnosti ako sú odvaha, idealizmus, politický inštinkt (Fingerspitzengefühl), rečnícke nadanie, logické myslenie atď.. Vodca je teda určený prírodou, prozreteľnosťou.

Vodca je zároveň zosobnením duše ľudu, ktorá sa sústreďuje v jeho vnútri a tým je stelesnením všetkej právnej aj politickej vôle národa. I to je vrodené, resp. dané prozreteľnosťou a buď to dané je alebo nie je, nemožno to však získať, či nejakým spôsobom inak nadobudnúť.

Akonáhle je totalitné hnutie vybudované, ustanovuje sa princíp, že vôľa vodcu je zákonom strany a celá stranícka hierarchia slúži k jedinému cieľu – sprostredkovať vodcovu vôľu širokým ľudovým vrstvám. Keď je tento stav nastolený, vodca sa stáva nenahraditeľným, lebo na ňom stojí a padá celá štruktúra hnutia. Zároveň mu to poskytuje ochranu pred pokusmi o rôzne „palácové prevraty“, lebo aj keď ľudia vo vodcovom bezprostrednom okolí o ňom často nemajú veľké ilúzie, sú podľa Arendtovej úprimne a rozumne presvedčení, že bez neho by bolo okamžite všetko stratené.

Hannah Arendtová vidí najvyššiu úlohu vodcu v tom, že je stelesnením dvojitej funkcie, ktorá je príznačná pre každú z vrstiev hnutia – pôsobiť ako magická ochrana hnutia proti vonkajšiemu svetu a zároveň byť priamym mostom, ktorý s ním hnutie spojuje.

Totalitný vodca predstavuje hnutie spôsobom, ktorý je celkom odlišný od všetkých ostatných straníckych „vodcov“. Vodca sám je tvorcom politiky hnutia a osobne preberá zodpovednosť za každé konanie, za akýkoľvek čin, ktorý vykonal ktorýkoľvek člen alebo nižší funkcionár hnutia a to bez ohľadu na to, či sa jedná o skutok dobrý alebo zlý (čo však môže byť relatívne). Podľa Hannah Arendtovej práve táto totálna zodpovednosť je najdôležitejším organizačným aspektom tzv. *vodcovského princípu*, podľa ktorého každý funkcionár je vodcom nielen menovaný, ale je jeho chodiacim vtelením a o každom rozkaze sa predpokladá, že pochádza priamo od vodcu. Táto totálna identifikácia vodcu s každým menovaným nižším „vodcom“ a jeho absolútna zodpovednosť sú podľa Arendtovej najvýraznejšie znaky, ktoré ilustrujú priepastný rozdiel medzi totalitným vodcom a „obyčajným“ diktátorom, či despotom. Tyran sa nikdy neidentifikoval so svojimi podriadenými a už vôbec nie s každým z ich skutkov; často ich využíval ako obetných baránkov a ochotne ich nechával kritizovať za svoje chyby, aby uchránil seba a od všetkých svojich podriadených a poddaných si udržoval absolútny odstup. Naopak vodca nemôže strpieť kritiku svojich podriadených, lebo vždy konajú v jeho mene. Ak chce napraviť svoje vlastné omyly, musí zlikvidovať tých, ktorí ich vykonali a ak chce zviest' zodpovednosť za svoje omyly na iných, musí ich zabiť.

Na vykreslenie vzťahu vodcu a strany slúži najlepšie výroky samotného Adolfa Hitlera, ktorého cituje Fabricius: „Der Führer ist die Partei und die Partei ist der Führer. So wie ich mich nur als Teil dieser Partei fühle, fühlt sich die Partei nur als ein Teil von mir.“³ (Vodca je stranou a strana je vodcom. Tak ako ja sa cítim byť len časťou tejto strany, tak strana sa cíti len ako časť zo mňa).

² Messerschmidt, H.: Das Reich im nationalsozialistischen Weltbild. Kohlhammer, Lipsko 1940, str. 64, 65; Knapp, V.: Problém nacistické právní filosofie. Praha 1947, str. 126

³ Fabricius, H.: Das Programm der NSDAP. GAW 6; Knapp, V.: Problém nacistické právní filosofie

Nová situácia nastáva, keď sa totalitné hnutie ujme moci v štáte. Nemecký nacionálny socializmus sa stavia dôsledne proti princípu majority a nahradzuje ho princípom personality, princípom elít.

Štát nie je vedený väčšinou, ale menšinou najlepších, v čele ktorej stojí hrdina – najlepší z najlepších.

Dôsledkom nacistického poňatia „Führerstaatu“ je podľa Viktora Knappa zásadná teoretická i praktická prestavba organizácie štátneho zriadenia. Namiesto demokratických orgánov, čerpajúcich svoju moc z vôle ľudu prejavenej majoritou, nastupuje vodcovská hierarchia, ktorá čerpá svoju moc taktiež z ľudu, ale nie zdola, ale takpovediac zhora – od najvyššieho vodcu.

Ako ďalší dôsledok Knapp uvádza odstránenie kolegiálneho systému a jeho nahradenie systémom monokratickým. Ak zostali nejaké kolégiá, ich úloha už nie je rozhodovacia, ale sú len poradným orgánom vodcu, ktorý sa však v konečnom dôsledku rozhoduje celkom sám a nie je viazaný žiadnymi radcami ani poradnými orgánmi.

Vodca, ktorý je predstaviteľom národa, je zároveň nositeľom politickej a právnej vôle ľudu.⁴

Politická vôľa podľa nastickej teórie nemôže byť vyjadrená mnohohlavým parlamentom, ale jedine vodcom, ktorý je celkom nezávislý, avšak je pútaný bytostnými zákonmi (Wesengesetze) národa. Vodca má preto v rukách všetku politickú moc v štáte a rovnako je prameňom všetkého práva. Vodcova nariad'ovacia moc je teda právne i fakticky neobmedzená.

Na to, aby sa táto vodcova neobmedzená moc nezvrhla v tyranii a zvolu, existujú viaceré „recepty“: Podľa Hildebrandta na to stačí to, aby bol vodca rovnakej krvi (artgleich), Koellreutter vidí prostriedok na zabránenie nastoleniu vodcovej tyranie v autorite.

Podľa Messerschmidta pojem vodcovstvo spočíva na vzájomnej dôvere a je tvorený dvoma prvkami:⁵

- *autoritou*, ktorá smeruje zhora nadol – rozhodujúca je len vodcova vôľa;
- *zodpovednosťou*, ktorá smeruje zdola nahor – každý nižší „vodca“ je zodpovedný vyššiemu a napokon vždy samotnému najvyššiemu vodcovi národa a štátu.

Samotný najvyšší vodca má potom sám zodpovednosť – a to voči sebe samému.

Ku kľúčovým charakteristikám totalitného vodcovstva môžeme zaradiť aj vodcovu výlučnosť, ako ju definuje Viktor Knapp, teda že vodca je jediný, žiadna iná vôľa popri ňom neobstojí, žiadna iná vôľa mu nie je rovnocenná a on jediný, od prírody, resp. od prozreteľnosti, vyjadruje vôľu celého národa.⁶

Nikto však nie je nesmrteľný a platí to aj o totalitnom vodcovi. Preto by bolo namieste zaoberať sa aj otázkou, čo sa stane, ak vodca zomrie. V takom prípade by samozrejme bolo potrebné, aby nastúpil vodca nový. Ak však vychádzame z už spomínanej Messerschmidtovej teórie, podľa ktorej vodcom sa môže niekto len narodiť a vodca je určený prozreteľnosťou, narážame na problém.

Viktor Knapp popisuje dve možnosti, ktoré môžu nastať:

Buď je nový vodca vodcom rodeným a teda od narodenia disponuje všetkými typicky vodcovskými kvalitami vrátane toho, že odzrkadľuje vôľu ľudu. To však vedie k záveru, že už za života predchádzajúceho vodcu existoval aj druhý vodca, rovnako nadaný, čo ale vzhľadom na jeden z najpodstatnejších znakov vodcovstva – vodcovu výlučnosť – nie je možné.

⁴ Koellreutter, O.: Grundriss der allgemeinen Staatslehre. Mohr, Tübingen 1933, str. 64, 65, 164;

Messerschmidt (viď²); Knapp, V.: Problém nacistické právní filosofie

⁵ Messerschmidt, H.: Das Reich im nationalsozialistischen Weltbild. Kohlhammer, Lipsko 1940, str. 64; Knapp, V.: Problém nacistické právní filosofie

⁶ Knapp, V.: Problém nacistické právní filosofie. Praha 1947, str. 126

Druhou možnosťou je, že nový vodca nebol vodcom už od svojho narodenia a že za života pôvodného vodcu nemal typicky vodcovské vlastnosti. To ale tiež nie je možné, lebo vodcovské vlastnosti sa predsa nedajú nijako získať, s tými je potrebné sa už narodiť. Vodcovstvo teda zostáva otvoreným problémom, ktorý sa javí ako neriešiteľný. Rozlúsknutie tohto problému však ani nie je potrebné, keďže historická skúsenosť ukazuje, že typický totalitný režim doslova stojí a padá na jeho vodcovi. S pádom, či smrťou vodcu padá aj celý režim. Dokazuje to príklad Hitlera, ktorého režim jeho smrť neprežil a rovnako spolu s odchodom Stalina sa v sovietskom Rusku skončilo obdobie najťažších politických čistiek, vrážd, represálií, známe ako stalinizmus. Už niekoľko rokov po Stalinovej smrti začali vychádzať na svetlo sveta jeho zločiny a aj keď „poststalinský“ režim v Sovietskom zväze mal od demokracie a slobody skutočne veľmi ďaleko, rovnako sa situácia v krajine pomerne výrazne líšila od situácie za čias tuhého stalinizmu.

Záver

Typicky totalitné režimy postupne miznú z politickej mapy sveta a je len otázkou času, kedy spolu so svojím vodcom padnú aj ich posledné rezíduá – Castrova Cuba, či Severná Kórea Kim Čong – Il. Avšak bolo by naivné ignorovať riziko, že môžu vzniknúť aj ďalšie, nové totalitné režimy. Ak budeme prihliadať len na jeden z kľúčových znakov totalitarizmu – vodcovský princíp – tendencie k sústredeniu výraznej časti výkonnej moci do rúk jedného človeka sú silné, typickými príkladmi sú dnešné prezidentské republiky. Pokiaľ sa bližšie zameriame na známu „baštu demokracie“ – Spojené štáty americké – vidíme, že okrem toho, že sú prezidentskou republikou s mimoriadne silnými kompetenciami hlavy štátu, štátna „propaganda“ v modernej podobe je tam mimoriadne silná a neváha „oduševnene“ zdôvodňovať aj neodôvodniteľné. Okrem toho aj svojhlavé porušovanie medzinárodného práva, ignorácia OSN, ako aj celosvetová tendencia obmedzovať ľudské práva pod rúškou ochrany pred terorizmom sú tiež príznakmi, ktoré naznačujú cestu nie celkom správnym smerom...

Vývoj pokračuje stále ďalej a riziko vzniku nových, moderných totalitných režimov bude trvať dovtedy, kým budú existovať jedinci s vodcovskými ambíciami, kým budú existovať ľudia ochotní robiť im pobočníkov (či už z presvedčenia alebo motivovaní vidinou osobného prospechu) a kým budú existovať široké ľudové masy, ochotné, ba priam horlivé prijímať všetky návody servírované propagandou. Musím teda konštatovať, že takáto hrozba bude aktuálnou vždy...

Literatúra:

1. ARENDT, H.: *Původ totalitarismu*. Praha, OIKOYMENH 1996.
2. BALLESTREM, O.: *Politická filosofie 20. stol.*. Praha, OIKOYMENH 1993.
3. BRÖSTL, A.: *Politické a právne teórie 19. a 20. stor.*. Košice 1993.
4. KNAPP, V.: *Problém nacistické právní filosofie*. Praha, Právnické knižkupectví a nakladatelství V. Linhart 1947. (Dobrá Voda, Aleš Čeněk 2002.)
5. Kolektív autorov: *Velké postavy politické filosofie*. Praha, Občanský institut 1996.